

3. Бектенов З. Ағарту саласының алғашқылары // Ленин жолы. – 1987. – 8 қыркүйек.
4. Боранғалиұлы Т. Петербор барған қазақтар // Егемен Қазақстан. – 2001. – 22 наурыз.
5. Вяткин М. «Батыр Срым». - Алматы: Санам, 1988. – С. 229.
6. Кеңғанов М., Әлімгереев Ө. Мақаш әкім // Ана тілі. – 1992. – 26 наурыз.
7. Фукс К. Пребывание в Казани киргизского хана Джен-гирия // Казанский вестник. – 1826; Он же. Уचितость киргизского хана // Заволжский муравей. – 1832, № 13.

Түйіндеме

Мақалада XIX және XX ғасырлардың басында Ресейде тұрып, білім алаған, кейін мемлекет қайраткерлері болған Қазақстан зиялы азаматтары жөнінде, соның ішінде жұртышылыққа белгісіздеу болып жүрген Бөкей ордасын басқарғандардың Мұхаметжан (Махаш) Бекмұхамедов жөнінде зерттеулер қарастырылған.

Resume

This article is devoted to observation of life and activity of Kazakh intelligentsia, including the ruler of Bokeev Horde Muhamedzhan (Makash) Beckmuhamedov and their intercommunication with Russian enlighteners of XIX-XX centuries.

ӘОЖ 1(091)

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЕЛ БОЛУ МӘСЕЛЕСІ

Г.М. Қаппасова

С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Мәселені түсіну үшін, алдыменен «ел болу» ұғымын анықтап алайық. Күнделікті философия, саяси лексикада және бұқаралық ақпарат құралдарында «ел» термині кең мағынада «мемлекет», «отан», «халық», «қоғам» синонимі ретінде пайдаланады. Тар мағынада осы ұғым ежелден пайдаланып келе жатыр. Ел, туған, өскен жерімен тығыз байланыста. Әсіресе осыған байланысты ел ауызынан шыққан мақал-мәтелдер осыны дәлелдейді. Мысалы, «Ел аузындағы адам», «Ел аралаған сыншы болар, тоғай аралаған үйші болар», «Ел атағын ер көтерер, ер атағын ел көтерер».

Ел болу идеясы сонау ата-бабаларымыз түркі заманынан келе жатқан арман, бүгінгі күндегі тәуелсіз Қазақстан осы аңсаған арманға жетті деп айтуға болар. Қазақстанның елдігінің түп-тамыры Орхон-Енисей жазбаларының негізінде қарастырамыз.

Тотемдік сенім – адамдарды біріктіріп ел ететін символ. Ардақ Нұрғали еңбегінде академик Марғұланның зерттеулерінен алынған мынадай деректер келтірілген: «Негізінен көне түркілер сеніміндегі басты тотем – қасқыр. Көктүріктер әулетінің атасы саналатын Ашинаның түбі – бөрі (қаншық қасқыр). 5-7 ғ. Түркілер арасында бөріні құдыреттеу кең тараған. Бөрі суреті тастарға, темір сауыттарға, қаруларға салынған. Көктүріктер туларында алтын жалатып салынған бөрілер суреті болатын. Сөйтіп бөрі басты ту қағандықтың белгісі, символына айналған» [1, 396.]

«Бөріден тараған» немесе «бөріден тармаған» деген ұғымдар түркі елі немесе басқа елдер деген мағынаны білдірген.

Орхон ескерткіштерінде қазақ халқының ежелгі дәуір кезіндегі ерекше құндылық – Тәңір-жаратушы құндылығы. Бұл түркі халқыларының басқа халықтардан айыратын ұлттық белгісі. 7 ғасырда жазылған «Күлтегін» ескерткішінде мынадай дәлелдер бар: «тәңірідей, тәңіріден жаралған Түрк билге қаған»[2, 76.]

Тәңір – түркі халқының қолдаушысы, қорғаушысы: «Түркі, оғуз бектері, халқы тыңдаңдар! Төбеңен тәңірі баспаса, Астыңнан жер айрылмаса, түркі халқы, ел-жұртыңды кім қорлайды?»[3, 166.] «Әкем қағанды, шешем қатынды көтерген тәңірі, Ел берген тәңірі, Түркі халқының атақ – даңқы өшпесін деп (мені) қаған (етіп), Отырғызған еді» [4, 176.]

Ардақ Нұрғали «Қазақ ілкі тектерінің дәстүрлі мәдениеті» атты еңбегінде көне түркілер қоғамының құрылымын анықтаған: «Орхон жазбалары деректері бойынша көне түркі қауымын былай жіктеуге болады. Олар:

Оғуш – отбасы

Ұрығ – отбасылар бірлігі.

Бод – тайпа, ру.

Бодун – тайпалар, рулар бірлігі.

Ел – тәуелсіз мемлекет [5, 946.]

Көне түркі ұғымы бойынша азаттық идеясын тек билеушілер ғана емес, күллі халық ұстанған, бұл жалпы ұғымдық сана. Түркі тайпалары жерлерінде тәуелсіз құрылымдар жасауға күш салған. Бұл идеяның негізі түркінің көне әдебиетінде жатыр. Түркілер кез келген уақытта кеңістікке жылжып, қалаған жеріне бара алатын болған. Олар бір жерге, тұраққа байлаулы емес еді. Сондықтан әр кезде азаттық үшін олар бәрін құрбан етіп, көшіп жүре беретін... Сөйтіп олар соғыс жағдайында жеңілген күннің өзінде аз топпен қалса да еркіндік, азаттығын сақтайтын болған. Далалық мәдениеттің отбасында пайда болып, бойға сіңетін азаттық, еркіндік идеясы - бірте-бірте

рулық-тайпалық, одан азаматтық, мемлекеттік деңгейге көтеріліп, жалпы көне түркілердің ғасырлар бойы дербестікте өмір сүруін қамтамасыз еткен үлкен фактор. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы 55-жылы жазылған Қытай жылнамаларында ғұндардың бас қосқан үлкен жиынында негізгі мәселе ретінде азаттықтың айтылғаны, еркіндік үшін қасық қаны қалғанша күресетіндегі көрсетілген [6, 94-95бб.].

Көне түркілер елдің бодандыққа түсуін – елдің ыдырауы, өлімі санаған. Көне түркілер «Қаған», «Оқсыздық» сөздерімен тәуелсіздік ұғымдарын берген. Бұл ретте Білге қаған сөздерін еске алуға болады» [7].

Ел болу: «Түркі халқы: «Қырылайық, жойылайық» - десті,

Ажалға жылжи бастады, көкте түрк тәңірісі,

Түрктің қасиетті жері, суы былай депті:

«Түркі халқы жойылмасын!»- дейді,

«Ел болсын!», - дейді. Әкем Елтеріс қағанды;

Шешем Ел білге қатынды

Тәңірі төбесіне ұстап жоғары көтерген екен [8, 12-13бб]

Ел амандығы, күштілігі, тәуелсіздігі, ауқаттылығы. Бұл құндылық батыр Күлтегін образы арқылы ашылған: «ағам қағанның ел – жұртын молайтты», «чача сеңгунмен айқастық», «қырғызға қарсы аттандық», «қарлық халқымен... соғыстық», «шабуылға ұмтылды»

«Қаны судай аққан, сүйегі таудай боп жатқан, бек ұлдары құл болып, пәк қыздары күн болған» елдің жағдайын күрт өзгертіп, «өлімші халықты тірілкен, жалаңаш халықты, кедей халықты бай еткен, аз халықты көп қылған, тату елге жақсылық қылған» [9, 31б]. Күлтегін секілді батырлар өз-алдына халық үшін жиі кездеспейтін құндылық. Батырлар ерекше ерлігімен, ақылымен көзге түскен.

Билікте тұрған түркі хандары мен билері, батырлары елдің қамын ойлау керектігі бұл ескерткіште жиі қайталанады: «Түркі халқы үшін «Түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым...»[10, 17б]

Көне түркі мәдениетінің ескерткіші – Күлтегіннің құрметіне арналып тасқа жазылған поэма – халық үшін тілдің құндылығының тамаша дәлелі. Поэма авторы халықтың тәжірибесін ұрпаққа жеткізетін құрал ретіндегі мемлекеттік тілдің функциясы деп білдірген. Поэма авторы, халықты сақтаудың мол тәжірибесін объективті жеткізу үшін тарихи бір кезеңдеріндегі біреулердің (бектердің т.б.) субъективті пікірлерімен санаспайтын халық, ел тілінің құндылығын келесі сөздермен жеткізген: «Бұған (таста жазылған ескерткішке) қарап біліңдер, түрк халқының қазіргі бектері-таққа кіріптар бектер, Сендер жаңылғышыңдар ғой? Мен мәңгі тас...». Бұл тасқа жазылған өлеңде елге тіл арқылы объективті түрде бағаланған дұрыс тарихи жолдарды көрсетіп, халық кейін соны өсиет ретінде қолдансын, келіп-кетер хан-бектердің субъективті ойлары елдің дамуына кедергі болмасын деген

мағынадағы ойды құндылық етіп қарау керек. Поэма авторы, елді сақтап қалу идеясының маңыздылығын тасқа мүлгіген тіл арқылы жеткізіп отыр.

«Көне түркілерде мемлекет ұғымымен қатар бодын, ұлыс, өлке, жұрт, ел сөздері мағыналас келеді. Түркі қағандықтарының өз жері, шекарасы болған, оның иесі билеуші емес, бүкіл жұрт, халық саналған. Түркінің Мөде қағаны көршілері моңғол-тұңғұс билеушілеріне дүние-мүлік, мал, тіпті әйелдерді беруге көнгенмен, жер беруге келгенде, оларға ғарумен қарсы шыққан. Бұл біздің жыл санауымызға дейін 209жыл. Мөде қаған ұлы мәжілісте жер бүкіл халықтың меншігі және тәуелсіздіктің ірге тасы екендігін айтқан, Елдің жерін басқаға беруге ешбір қағанның құқығы жоқтығын ескерткен»[11, 95б].

Тарихтан белгілі «... түркінің дәстүрлі мәдениетінде еркіндік, тәуелсіздік бар жерде ғана түркі мемлекеті, ұлысы, жұрты, отбасы өмір сүре алатын болған, олар осы идея дайын тұрған, бөрі басты түркі туы желбіреген жердің бөрі түрік отаны саналған. Көне заманда, Мөде қағандығында» ғұндар жылына үш рет бүкіл мемлекеттік маңызы бар ұлы басқосулар өткізетін болған. Алғаш жыл басында билеуші сарайында жиналған. Екінші рет қазіргі есеп бойынша маусым айында бас қосқан. Үшінші рет мал негізінен жылқы мен қой әбден семірген күз айында өткізілген. Бұл әскердің санын, күшін, мал жағдайын анықтайтын кез еді. Көктемдегі басқосуда өткен аруақтарға ас беріліп, құрбандық шалынатын, бәйге ұйымдастырылады, осы жылы бұрынғы қаған орнында қалады, не жаңа қаған сайланады, жаңа заңдар, жарлықтар қабылданады, жалпы мемлекеттік маңызы бар мәселелер шешіледі. Бұл жиынға тайпа басшылары, шетел өкілдері қатысады...Сонымен, қорыта келгенде, көне түркілерде бүкіл елдің негізгі басшыларын жинайтын мұндай көпшіліктің басын қосатын жиын саяси, экономикалық, мәдени, шетелмен байланыс мәселелерін шешетін ең үлкен, ең басты мемлекеттік орган болды деу керек. Көшпелі елдің бір уақытта, бір жерге жиналуы қиын болғандықтан бұл ұлы жиналыс, оның шешімі ұзақ уақыттық маңызы бар шешім еді, қазіргі тілмен айтқанда, үкімет шешімі. Олар арнаулы адамдар, билік иелері арқылы ел ішіне таратылып, іске асырылып, қадағаланып отырған»[12, 96-97б.]

Сонымен, ел болу үшін белгілі қағандар мен алдыңғы қатардағы ойшылдар түркі елін сақтау және дамыту мәселесіне саяси тұрғыдан қарап, ел тәуелсіздігін өмірдің мәні деп санаған. Ел қоғам сатылары арқылы өз мүддесін қорғай білген. Түркі мемлекеті, ұлысы, жұрты, отбасы деңгейлерінде ұлттық рух әрбір қоғам мүшесінің санасына жеткізіліп отырған.

ЛИТЕРАТУРА

1 А.Нұрғали. «Қазақ ілкі тектерінің дәстүрлі мәдениеті» - Алматы: Атамура, 2000 -167 б.

2 А.Қыраубаева. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматиялық оқу құралы – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280б.

- 3 Бұл да сонда 16 б.
- 4 Бұл да сонда 17 б.
- 5 А.Нұрғали. «Қазақ ілкі тектерінің дәстүрлі мәдениеті» - Алматы: Атамура, 2000 -167 б.94б.
- 6 Бұл да сонда 94 -95б.
- 7 А.Нұрғали. «Қазақ ілкі тектерінің дәстүрлі мәдениеті» - Алматы: Атамура, 2000 -167 б. 95б.
- 8а А.Қыраубаева. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматиялық оқу құралы – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280б. 12-13 б.
- 9 Х.Сүйіншәлиев.Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. - Алматы: Санат, 1997
- 10 А.Қыраубаева. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматиялық оқу құралы – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280б. 17 б.
- 11 А.Нұрғали. «Қазақ ілкі тектерінің дәстүрлі мәдениеті» - Алматы: Атамура, 2000 -167 б. 95 б.
- 12 Бұл да сонда 96-97б.

Резюме

В данной статье рассматривается проблема государственности в контексте Орхон-Енисейских письменностей древних тюрков, которые являются корнями государственности независимого, современного Казахстана.

Resume

La this article is condered the problem of statehood in the context of Orkhon-Yenisei written language of ancient Turkic peoples, who are the background of state independent modern Kazakhstan.

ӘОЖ 1(091)

«ЕЛ БОЛУ» КАТЕГОРИЯНЫҢ ТҮСІНІГІ, ЖАҒДАЙЛАРЫ, ШАРТТАРЫ

Г.М.Қаппасова

С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Академик Ғарифолла Есім бүгінгі тәуелсіз Қазақстан жағдайына сай елдік философияның негізін қалап, қазақ еліне ұстаным ретінде ел болу деген стратегиялық бағыт беріп отыр: ұлттық идея – «қазақ елі – мәңгілік» деген ұлттық сананы елдік санаға ұластырып елдік сана қалыптастыруын, дамуын